

UOT 81.

**DİLİN LEKSİK QATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ
METAFORLARIN ROLUNA DAİR****Hüsniyyə Hüseyn qızı Tanrıverdiyeva**

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

ORCID: 0000-0002-3365-8787**E-mail:** husniyya.tanriverdiyeva@gmail.com

Açar sözlər: metafor, konseptual sistem, bədii üslub, nominasiya, antroposentrizm, koqnitiv paradigma, metafor-neologizmlər.

Ключевые слова: метафора, концептуальная система, художественный стиль, номинация, антропоцентризм, когнитивная парадигма, метафоры-неологизмы.

Key words: metaphor, conceptual system, artistic style, nomination, anthropocentrism, cognitive paradigm, metaphor-neologisms.

Dilçilik elmində son illərdə metafora bədii üslub və ya trop kimi deyil, daha çox təkrar nominasiya vasitəsi kimi, verbal təfəkkür tərzini və dünyanın lingvistik mənzərəsini yaratmaq üsulu kimi baxılır, desək, yəqin ki, yanılmarıq. Konseptual metafor nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri C. Lakoffun da qeyd etdiyi kimi, “metaforiklik təfəkkürün nə üstünlüyü, nə də çatışmazlığı deyil, o, sadəcə olaraq insan təfəkkürünün əsas xüsusiyyətidir” [1].

Metafor anlayışının mahiyyətini daha dərinlən anlamaq üçün C. Lakoffun təqdim etdiyi metaforlar nəzəriyyəsinə müraciət etmək lazımdır. Müəllif, ilk növbədə, metaforik ifadə və konseptual metafor arasındakı fərqi müəyyən edir. Onun fikrincə, “konseptual metafor hər hansı bir mədəniyyətin orijinal təsviri kimi başa düşülür, lakin metaforik ifadə həmin bu təsvirin verbal-lingvistik inikası kimi çıxış edir” [2, s. 247].

Məlumdur ki, kommunikasiya aktında metaforlardan istifadə edərkən mücərrəd anlayışlar və son dərəcə mürəkkəb situasiyalar daha yaxşı qavranılır. Müasir dilçilikdə metaforlaşma prosesinin koqnitiv və lingvokulturoloji aspektlərdən tədqiqi yetərinə aktualdır və bu da dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında metaforun oynadığı rolun öyrənilməsi zərurəti yaradır. Metaforlaşma assosiativ xarakteri ilə mürəkkəb fikri əməliyyatlara əsaslanır. Ümumilikdə dilə və metafora antroposentrik yanaşma bizə metaforanı xalqın milli-mədəni irsinin qeydə alındığı formalarından biri, deməli, həm də dünyanın lingvistik mənzərəsini yaratmaq vasitələrindən biri hesab etməyə imkan verir.

Metafor təfəkkürün əsasıdır və bu fikir müasir fəlsəfi tədqiqatlar da təsdiq edir. Metaforlar bədii mətnlərdə obrazlılıq yaradan əsas bədii-lingvistik vasitələrdir. Metafor ibtidai təfəkkürün əsasını təşkil edir. Aristotel tərəfindən elmə gətirilmiş metafor vacib və geniş yayılmış nitq fiqurudur. Dar mənada metafor dildə adların semantik yaxınlığına əsaslanan köçürmə kimi təqdim olunur və bir qayda olaraq, anlayışlar, ideyalar, hisslərin və semantik sahənin digər anlayışlarının müqayisəsinə əsaslanır [3, s. 12].

Metaforun əsas funksiyalarından biri adi nitqi daha ifadəli, obrazlı və təsirli etməkdir. Metafor dildəki leksik boşluqları (lakunları) doldurmağa kömək edir. Aristotel metaforu yalnız natiqlik (orator) və poetik sənət prizmasından nəzərdən keçirsə də, belə qənaətə gəlir ki, metafor həm də koqnitiv dəyərində malik ola bilər. Metaforu müqayisədən fərqləndirən cəhət onun məhz koqnitiv funksiyaya malik olmasıdır.

Müasir metafor nəzəriyyəsində metaforlar sistem xarakteri daşıyır, onların elementləri sistem yaradırlar. Metaforlar dil faktları ilə ifadə olunan linqvistik hadisədir və onların dil strukturunda kök salması dil vahidlərinin ifadə və məzmun planı ilə əlaqədardır. Bu kontekstdə asimmetriklilik məzmun planına nəzərən təzahür edir və semantik assimmetriklilik qeyri-məntiqi olanın məntiqiliyi ilə müşayiət olunur. Mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik metaforlaşma təbii dildə real və irreal olanların ifadəsidir, yəni bu vaxt insan şüuru reallıqla qeyr-reallığın üzvi əlaqəsini təmin edir və beləliklə, dilin potensial imkanları reallaşır. Metaforlaşma az sözlərin emosional mənanın ifadəsi üzərində köklənir və adətən dildə qənaət prinsipi ilə tənzimlənir.

Müasir koqnitiv paradigmdə metafor əsas mental əməliyyat kimi, dünyanı idrak, konseptuallaşdırma, qiymətləndirmə və şərh vasitəsi kimi müəyyən edilir [4]. Metaforlar müxtəlif linqvomədəni cəmiyyətin nümayəndələri tərəfindən reallığın konseptuallaşdırılmasının ümumi qanunauyğunluqlarını və milli-mədəni xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə yönəlmiş tədqiqatın əhəmiyyətini və onun metaforik dərkinin mümkün modellərini təsvir etmək ehtiyacını müəyyən edən dünyagörüşünün milli xüsusiyyətlərini ən aydın şəkildə əks etdirir.

Metafor həm də kommunikativ aktda mənanın çatdırılması vasitəsi kimi başa düşülə bilər. Bu, məsələyə uğurlu yanaşmalardan biridir, çünki danışıq aktında müxtəlif funksional modifikasiyalarından istifadə edərək sözlərdə mənanın yaradılmasına təsir göstərir. Bu olduqda metafor özünün funksional-kommunikativ təbiətini büruzə verən fenomen kimi şərh edilir. A.Y.Məmmədovun da qeyd etdiyi kimi, “hər hansı metaforik konsept təsir vasitəsi kimi dil, obraz və hərəkət elementlərinə malikdir, hər üç element birlikdə siyasi diskursda metaforun nə qədər effektiv rol oynamasının ölçüsü ola bilər” [5, s. 47].

Siyasi diskursda metaforlardan istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki onlar ünsiyyət prosesində manipulyasiya etmək, ictimai fikrə güclü təsir göstərmək, onları dilin bu vacib ifadəli-üslubi vasitəsindən istifadə etməklə nəzərdə tutulmuş istiqamətə yönəltmək, habelə inandırmaq məqsədi daşıyır. Siyasi çıxışlarda metaforlardan yararlanmaq nəticədə öz çıxışını ifadəli, təsirli etməklə yanaşı, həm də dilin üslubi imkanlarından istifadə edərək öz niyyət və məqsədlərini həyata keçirmək üçün ən uğurlu vasitə sayılır.

Bununla yanaşı, metafordan bəhs edərkən, ilk növbədə, “sözü” xatırlamağa ehtiyac yaranır. Söz struktur vahid kimi şərti olaraq öz denotatına işarə edir və, zənnimizcə, bu şərtiliyin təməlinə metaforikləşmə dayanır. Təbiət etibarını ilə bütün sözlərin bətnində metaforiklik vardır və bu keyfiyyətin təzahürü üçün ya kontekst, ya da müəyyən zaman lazımdır. Məhz bu məqamı diqqət mərkəzində saxlayan C. Lakoff metaforun bəzi tədqiqatçıların sırf bədii üsluba aid edilməsi iddiasını qətiyyətlə rədd edir və dil daşıyıcılarının özlərinin gündəlik peşə fəaliyyətlərində metaforlardan geniş istifadə etdiklərini qeyd edir [6].

Metaforlar praktik olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Onlar təsvir və şərh vasitəsi kimi müxtəlif sahələrdə işləyə bilər: Metafor yerindən asılı olmayaraq, həmişə hərəkətləri, bilikləri və dili zənginləşdirir. Əksər dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin formalaşmasında metafora-neologizmlər mühüm yer tutur. Dildə belə vahidlərdən istifadənin əsas səbəbi isə ekstralingvistik, yəni yüksək texnologiyaların inkişafı və həyatın bütün sahələrində geniş tətbiqi, cəmiyyətdə siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni dəyişikliklərdir. Hər iki dildə metafor-neologizmlər ən çox yüksək texnologiyalı lüğətin, sosial, iqtisadi, siyasi və məişət lüğətinin terminoloji və jarqon komponentləri kimi semantik sahələrdə qeydə alınır.

Təbii dildə metaforik yeniliklərin məhsuldarlığı bu semantik törəmə metodu yaxşı tanınan daxili formanın mövcudluğunu nəzərdə tutulması ilə bağlıdır. Bu həm də ana dilinin daşıyıcılarına haqqında bəhs olunan fenomenə aid edilən əsas konseptual xüsusiyyətləri aydın şəkildə

müəyyən etməyə və ona münasibət bildirməyə imkan verir. Nəticədə metafor-neologizmlər Azərbaycan və ingilis dillərinin daşıyıcıları üçün dünyanın dil mənzərəsinin nümayiş formalarından birinə çevrilir. Bundan əlavə, yüksək texnoloji vasitələri və prosesləri təyin edərkən bu adlandırma üsulundan istifadə həm də dil daşıyıcısına yüksək texnologiya dünyanı özününkünə çevirməyə imkan verir.

Qismən metaforlar daha çox ingilis dilində özünü göstərir ki, bu da onun struktur xüsusiyyəti ilə şərtlənmişdir. İngilis dilinin analitik strukturu aşağıdakı hallarda özünü büruzə verir: sabit birləşmələrdə, mürəkkəb sözlərdə və ya əsas hissələrinin birləşməsində və s. Metaforlaşma söz birləşməsindəki sözlərdən birində və ya mürəkkəb sözün əsaslarından birində baş verir. Məsələn, ingilis dilində “species barrier” – “immunitet” – hərfi mənada bioloji növlərin təmsilçilərinə qarşı maneə); “spyware” – “casus program” - istifadəçi hərəkətlərinə nəzarət etmək üçün nəzərdə tutulmuş poçtu, daxil edilmiş məlumatları, parolları ələ keçirmək üçün program təminatı, (hərfi mənada “spy” (casus(lar) + “ware” – “program” mənasını daşıyan son leksem), “stockparking” – (sahibinin adını gizlətmək üçün başqa şəxsə ötürülən səhmlər), (hərfi mənada “qiymətli kağızlar” + yerləşdirmə), “ideya hamsteri” (daim yeni ideyalar təklif edən şəxs) (rus dilində belə şəxslər, adətən, “идейный хомьяк” kimi adlandırılır, “tay bomb” (bir e-poçt ünvanına çoxlu sayda məlumatlar göndərilir, nəticədə kompüter alınan məlumatları emal edə bilmir) (hərfi mənada - poçt bombası) və s.

Digər hallarda mürəkkəb söz və ifadələrdə ifadənin hər iki kökü və ya hər iki sözü yeni məna qazanır. Məsələn, “sleeping policeman” – “yatmış polis” – (avtomobillərin sürətini məhdudlaşdırmaq üçün asfalt yol səthində süni şəkildə yaradılmış maneə), (hərfi mənada – yatmış polis) ifadəsi həm substantivin “policeman” (“insan” – “artefakt” - funksiyaların vəhdətinə əsaslanaraq), həm də “sleeping” təyininin yeni məna qazanmasına əsaslanan yeni məna yaradır - (“yuxulu vəziyyətdə olmaq” - hərəkətsiz, uzanmış). Lakin mürəkkəb söz və ifadələr sistemində bu cür tam metaforlar qismən metaforlardan xeyli azdır.

Biliyin bütün sahələrini əhatə edən elmi-texniki tərəqqi hər iki dildə yüksək texnologiyalar sahəsinin ən dinamik inkişaf edən sahəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, ingilis dili informasiya-kommunikasiyası dili kimi beynəlxalq arenada dominantlıq edir. İlk kompüterlərin meydana çıxması ilə ingilis dilindən ilk metafor-kalkalar Azərbaycan dilinə gəldi, məsələn “mouse” – (siçan), “hard disk” – (sərt disk), “home page” - (ana səhifə). Maraqlıdır ki, bu proses indi də davam edir. Məsələn, ingilis dilində “Trojan horse” – (Troyan proqramı). Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, İnternet kommunikasiyalarının qloballaşmasına baxmayaraq, kompüter jarqonları çox dəyişkəndir; kompüter mütəxəssislərinin dilində eyni anlayışlar müxtəlif cür adlandırılır (məsələn, virus kompüter proqramlarının nominasiyaları: worm, germ bug, virus - qurd, mikroob, virus - qurd, virus, birə, canlılar, heyvan). Hər iki dildə metaforik nominasiyalar, ilk növbədə, kompüter və onun program təminatına, sonra isə şəxs - istifadəçi və programçılara aiddir. Məsələn, ingilis dilində “Shareware” (programın sınaq variantı), “bells and whistles” – (bahalı model kompüter), “propeller head” (kompüter mütəxəssisi) və s.

Ümumiyyətlə, hər iki dildə kompüterin nominasiyası və onun üzərində işləyərkən antropomorfik model (“insan → kompüter”) geniş şəkildə istifadə olunur. Eyni zamanda, mürəkkəb texnologiya insan istifadəçisi ilə tam ünsiyyətə girən müstəqil şəxsiyyət xüsusiyyətlərini əldə edərək fərdiləşir. Münasibətlər “insan - kompüter” həm uyğun, ahəngdar, həm də ziddiyyətli ola bilər, məsələn, kompüter gileylənir, donur, tərpənmir; “dead” - (hərfi mənada “ölü”), sıradan çıxmış “dirt road” – (palçıqlı yolu) -internetlə zəif bağlantı.

Beləliklə, metafor yalnız nitqi bəzəməyə və fikirləri daha dəqiq çatdırmağa xidmət etmir, həm də dünya haqqında məlumatların, yəni koqnitiv anlayışlarının formalaşması və saxlanması üçün vahidlərin yaradılmasında iştirak edir. Yaranmış obrazlılıq sayəsində metafor nəinki həyat hadisəsini adlandırmağa, həm də onu səciyyə etməyə imkan verir ki, bu da nitqində bu cür ifadəlilik vasitəsindən istifadə edənin xarakteristikası üçün mühüm rol oynayır.

Nəticə. Tədqiq olunan dil materialının nəticələrindən də məlum olduğu kimi, metafor-neologizmlər qismən və ya çox dərəcədə təbii dillərin bütün semantik sahələrinə nüfuz edir. Ancaq, ümumiyyətlə, metaforun antroposentrik təbiəti, eləcə də neologizmlərin əsas funksiyası - insanın həyatında baş verən hər şeyi adlandırmaqdır. Öyrənilən dillərdə yeni metaforik nominasiyaların mütləq əksəriyyətinin yaranmasının əsas səbəbi qlobal miqyasda – “İnsan-cəmiyyət” müstəvisində baş verənlərin əlaqələndirilməsidir.

Problemin aktuallığı. Hazırkı dövrdə kompüter texnologiyasının insanın həyatında rolu, orta məktəb və ali təhsil səviyyəsində İKT-nin imkanlarından yararlanmaq mühüm şərtlərdən biridir. İKT texnologiyalarına aid metaforların şagirdlərə və dilöyrənənlərə tədrisi ingilis dilini öyrənənlərin leksik ehtiyatının zənginləşməsində mühüm bazadır.

Problemin elmi yeniliyi. XXI əsrdən başlayaraq kompüter texnologiyaları insanın fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən tədrisə də ciddi nüfuz etmişdir. Buna görə də xarici dil dərslərində İKT-yə aid metaforların iki müxtəlif sistemli dilin materialları əsasında məqalə çərçivəsində araşdırılması tədris prosesinin keyfiyyətə yüksəldilməsinə xidmət edən cəhd kimi qiymətləndirilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin nəticələrindən orta təhsil ocaqlarında çalışan müəllimlər xarici dil dərslərində yararlana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры которыми мы живём. Перевод с английского / Дж. Лакофф, М. Джонсон, общая редакция А. Н. Баранова. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 336 с.
2. Lakoff, G., Johnson M. Metaphors we live by / G.Lakoff, M.Johnson – Chicago. – 1980. – 200 p.
3. Москвин, В. П. Русская метафора: очерк семиотической теории: монография / В. П. Москвин. – Москва: УРСС. – 182 с.
4. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение. / Теория метафоры. – Москва : Прогресс, 1990. - 427 с.
5. Мəmmədov, А., М. Мəmmədov. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri/ -Bakı: Çaşoğlu, - 2010. -96 s.
6. Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. Metaphor and Thought. Cambridge: Cambridge University Press, Second Editions, 1993, pp. 202-251.

Г.Г. Танривердиева**О роли метафоры в обогащении лексического слоя языка
Резюме**

Статья посвящена изучению роли метафоры в обогащении лексического слоя языка. В статье метафора трактуется как единица второй системы номинации. В статье говорится, что язык реагирует на то, что происходит вокруг него, как и общество, которое его использует. Существуют разные способы обогащения лексико-семантического слоя языка, и одним из них является метафоризация. Отмечается, что язык не копирует реальность, а лишь определенным образом отражает ее восприятие человеком. Метафоры являются одним из способов такой рефлексии. В статье метафора характеризуется как фигура речи, используемая при описании класса объектов от названий объектов, принадлежащих к одному классу.

Н.Н. Tanriverdiyeva**On the role of metaphor in enriching the lexical layer of language
Summary**

The article is devoted to the study of the role of metaphor in enriching the lexical layer of language. In the article, metaphor is interpreted as a unit of the second nomination system. The article states that language reacts to what happens around it, just like the society that uses it. There are different ways to enrich the lexical-semantic layer of language, and one of them is metaphORIZATION. It is noted that language does not copy reality, but only reflects its perception by a person in a certain way. Metaphors are one of the ways of such reflection.

In the article, metaphor is characterized as a figure of speech used in describing a class of objects from the names of objects belonging to the same class.

Redaksiyaya daxil olub: 16.01.2024